

КАМ'ЯНЕЦЬКА ХРОНІКА (УРИВКИ) / переклад і коментарі О. І. Божка

1430-го року літочислення *франків*¹ упокоївся князь *Вітульд*², який був хоробрий і відважний супроти ворогів своїх, котрий татарина аж до його осідку³, що зветься Кримом, переслідував і побивав, і 20 000 татар полонив і привів їх до Литви, і поселив їх там, і це достоту ті, що відтоді й дотепер живуть у Вільнянському краю, ті самі.

1475. Року 924. Турки⁴ спалили Сучаву, після чого *Штефан* – *войвода*⁵ розбив їх ущент.

1475. Року 924. Плем'я турецьке захопило у *франків* Кафу.

1483. Року 932. Те саме плем'я турецьке загарбало у християн Килію та Аккерман⁶.

1484. Року 933. Прийшли турки і прибрали до рук своїх Килію та Аккерман.

1485. Року 934. У серпні місяці *Штефан* – воєвода Волощини⁷, визнав над собою⁸ зверхність польського короля Казимира.

1485. Року 934. Вдруге турки спалили Сучаву.

1497. Року 446. 25 жовтня. Плем'я невірне і підступне, що зветься валахи, з пароном *Штефаном* розгромили на Буковині польського короля *Ольбрехта*⁹.

1497. Року 446. Польський король *Ольбрехт* рушив на Волощину.

1498. Року 447. Підійшли турки до *Малогоци*. І того самого року волоський воєвода *Штефан* підступив до Кам'янця. І в облозі протримав 8 тижнів.

1503. Року 953. В Стамбулі, *Тера* Говганнеса, *Тера* Давита, *Тера* Саркіса¹⁰ – *нвіракіє*¹¹ Ечміадзіна захопивши, стратили, а що вони безневинні були, то з неба дивовижне сяйво зійшло на їхні тіла. Коли б і нам усім Господь Бог таку долю сподобив, що їм випала від Господа.

1509. Року 957. 21 лютого. *Кназь Костантин*¹² розбив 1200 татар під Білою Церквою і Городищем і звільнив 9000 бранців з рук невірних.

1509. Року 958. На восьмий день після *вартавару*¹³ підступив до Львова Богдан – волоський воєвода.

1519. Року 948. Сталася битва під Сокалем¹⁴, де невірне плем'я татарське побило поляків, через незгоду поміж християн.

1520. Року 969. Сулейман¹⁵ *хондикар*¹⁶ почав своє султанування.

1524. Року 973. Напали на Львів татари і, пройшовши перед русинською церквою Св. Геворка, подалися до Ярослава, і повернулися, і вбили львів'янина Міклаша, сина Стецька.

1526. Року 975. У місяці вересні турецький *хондикар* Сулейман розгромив мадярів, і так змусив утікати короля Людовика, що й не знали, куди король заподівся. І здобув (*хондикар*) місто Буду – столицю мадярів.

1527. Року 976. *Кназь Костантин* розбив татар за п'ять миль від Керормана¹⁷, і було їх 25 000.

1538. Року 987. 17 вересня. *Хондикар* султан Сулейман напав на Волощину¹⁸, і вигнав з країни *парона*¹⁹ Петра²⁰, і (той) удався до втечі.

1549. Року вірменського 998. *Тер* Степанос – стамбульський *патріарх* прибув до Кам'янця і відслужив літургію у Кам'янці.

1550. Вірменського року 999. *Парон* волохів послав кінний загін на Бар, щоб схопити Претвича²¹, та з Божою поміччю і підтримкою Святого духу (той) з двома-трьома сотнями розгромив кінноту волохів: декотрих повбивав, а декотрих у воду скинув, з Божою допомогою.

1551. Року вірменського 1000. Привезли сина *парона* Штефана на ім'я *Івон* *войвода*, щоб поставити його на чолі країни валахів, але не поставили, бо в країні не було на це згоди.

1551. Року вірменського 1000. *Парон* країни валахів *Штефан*²² змусив волоських вірмен відмовитися від своєї віри і позакривав усі церкви.

1554. Року вірменського 1003. *Хондикар* Сулейман убив свого старшого сина Мустафу.

1560. Року 1009. 15 жовтня, оголосився тут один на ймення Деспот²³ і нарік сам себе *пароном* країни валахів, і був він сербом тобто арнаутом, потім подався він до християнського імператора *Фернанда*²⁴, й імператор спорядив його необхідним військом, оснастив добре гарматами всякими, вогнепальною та холодною зброєю і послав його, аби запанував над країною волохів, оскільки тамтешній люд перебуває в скруті великій і терпить численні муки від їхнього лжепарона, який називався Петро Олександр²⁵, і лихіший він був удесятикрат, аніж Юліан до християн, надто довелося зазнати мук блаженному племені вірмен, навіть не удостоєних вислухати їх чи поговорити, як про це вже було написано попереду, все майно повідбирав у вірмен, але Господь воздасть йому злом за зло, і направить на нього свою всемогутню помсту. І коли прийшов зі своїм військом цей вищезгаданий Деспот і ступив на цю варварську землю волоську, ті брехливі пси – волоські вельможі зрадили своїй клятві, коли писали йому, що тільки прийдеш ти, ми вб'ємо нашого *парона* і вклонимося тобі, аби лиш ти був нам за господаря. Він, цей клятий Юліан, швидко зібрав усю країну, й згромив численне та велике військо у своїх руках, і, рушивши, спустився до Хотину, діставшись туди за два – три дні. А думка в нечестивця була така: якщо той Деспот прийде з великим військом, то він переправиться на цей бік і втече до нашого короля Зикмунда, але не мав той багато війська, а те що було, остерігалось нашого князя воєводи *Яловецького*²⁶, тож він забоявся і втік до імператора *Фернанда*. А цей поганець з великими радіщами повернувся знову до своїх варварських володінь, бо коли не дано згори, то нічого не вдієш, як глаголить про це письмо: нічого сама людина не зможе вдіяти, коли не дано їй на це згори.

1561. Року 1010. Тринадцятого листопада. Слава Богу Отцю безсмертному і Богу Сину Єдинородному, і Духу праведному Святому днесь і навіки вічні, амен. Щоб дарував Він нам сили для терпіння, своїм всесильним людинолюбством і опорою був нам у ці часи, коли ми зазнаємо переслідувань і грабунків, гноблені та гнані, як

про це вже писалося попереду, скільки випробувань та утисків випало на долю блаженних і лагідних вірмен, правитель тієї варварської країни, що зветься Валахія, нечестивий і лихий парон *Алекшандр*, син погібелі й утілення беззаконня, породження пекла й предтеча Нерна (Антихриста), возгордився у славі своїй, наче сатана, переповнився зухвальством і в нечестивому та підлому нахабстві своєму стільки беззаконня вчинив, про що вже писалося. А доброзичливий і людинолюбний Бог терпів усі його злочини і не покарав його відразу ж, він і нас сповнив терпеливістю до краю, відтак звів до гори свою могутню правицю супроти чинимих ним беззаконь.

Оголосився один герцог на ймення Деспот в країні франків при християнському імператорові, і виховувався у нього з дитячих літ і до змужніння, а потім трапився йому достойний його один князь великий на ім'я *Власький*²⁷, і був той *Власький* із Польщі, і порозумілися вони між собою. І був цей Деспот герцогом дуже бідним і війська не мав, бо невірне плем'я Ізмаїлове загарбало всю його батьківщину, і тоді той благодійний чоловік на ім'я *Власький*, у якого було багато і земель, і замків, і міст, та сіл, віддав свою маєтність під заклад і багато грошей зібрав, і з Божою поміччю військо спорядив, і наставив полководців та воєначальників, тисячників та сотників, п'ятдесятників та десятників, і зброю придбав холодну, вогнестріlnу та вогнепальну, і силу гармат усяких. І очолив це все той герцог, і пішов на господаря тієї варварської країни, котрий звався *Алекшандр*, вдруге, як про це вже написано, коли в попередній прихід свій, його примусили повернутися і втекти вельможі польські, аби догодити цьому другому Юліаносові, і цю його другу виправу ми зараз опишемо. І коли наблизився він до цієї країни беззаконня з військами і всім своїм спорядженням, не роздумуючи перейшов річку, що зветься *Турлу*²⁸, а той нечестивець був у Ботошанах, а на шляху лишив небагато війська кінного, щоб стежили за (ними) дорогою, а сам поринув у п'янство, і їв, і пив разом зі своїми князями, веселився під музику, коли почув про напад. І коли підійшли до застави нечестивця, відразу ж розбили її, а також те військо, що стежило за шляхом, і тих розбили. А ті, що повтікали, принесли нечестивцю, звістку лиху. Мовляв, ось наближається військо їхнє. А той, зачувши цю лиху звістку – возрадувався, будучи у лютій гордині своїй, і наказав вельможам своїм, щоб готувалися і виступали проти них оружно. І сам нечестивець також кинувся лаштувати усе своє бойове спорядження, скільки мав, наказав, щоб усі до одного принесли, що мали – і холодної зброї, і вогнепальної, і тут же скликав усе своє войовниче і завзяте військо, якого була сила силенна. І виступив супроти них, і коли вони дісталися їх, то зупинилися один напроти одного, один з одного боку, а другий з другого. І почав тоді нечестивий нахвалятися, як той *Веліар*²⁹. І почав голосно наказувати своєму війську нечестивому, мовляв, возрадуйтесь воїни мої та князі, що ось прямо до наших рук прийшли вороги наші, але попрошу я вас ради Бога, не вбивати нікого, а хапайте їх живими і в'яжіть, щоб я своїми власними руками у тортурях небачених умертвив їх.

І навантажив той нечестивець на два вози загострених паль, і було там 2000 паль, то привіз він для них. І заходився він воїнів досвідчених своїх лаштувати на полі бою, і вишикував свої війська. І коли постали два війська одне напроти одного, тоді наказав вивезти наперед вогнепальну зброю, тобто ту, яка зветься гармати³⁰, і було їх 16 великих гармат, і направив їх на військо Деспота. І вистрілили гармати водночас, проте ніякої шкоди не заподіяли (Деспотові), а пролетіли (ядра. – О. Б.) над ними, оскільки той нечестивець розташувався із своїм військом на пагорбі, а Деспот у низині, через це їм нічого і не заподіялось, бо Господь був із ними. Відтак знову вдруге прогуркотіли гармати, і за другим залпом ніякої шкоди не завдали їм, більше того – гармати побили самих же нечестивців. А війська Деспота навіть не ворухнулися, стояли зібрані до купи. І потім наказав, щоб його митник погарцював край схилу на коні, як годиться верхівцеві, та (той) відразу скотився і вдарився об землю, скрутивши собі в'язи. А все тому, що завдано було ним стільки лиха нашому стражденному

народові, за що й був покараний Господом. Тоді ще й удруге викликався ще один під'їхати і знову звалився сторчма.

Після всього цього заходився підбадьорювати військо своє, кажучи: О, мужі вельможні й князі, наберіться сміливості й нападiть на цих невірних, порубайте їх, щоб жоден з них не лишився живим. І зiйшла на нього гординя, і ось усім військом своїм рушили вони на них, неначе колись Голіаф на Давида. І загинуло у цьому бою все військо нечестивця, і було в Деспота всього війська 1200 душ, а їх було близько 40 000 досвідчених воїнів, і з Божою поміччю прибуло в них сили й геть розбили (супротивника. – *О. Б.*), але тих, хто здавався – не вбивали. І коли сталося це, то лиходій кинувся навтіки, тож упіймати нечестивця не вдалося, і піднявся він на високий пагорб, і подивився на свої війська, на втрати його, і заходився гірко плакати, каятися у власній сваволі, що це йому кара Господня, і сам Господь став до бою і своєю могутньою рукою здолав його і військо. І з цією думкою вдався він до втечі, і, переслідуваний, полишив свою країну і подався до Туреччини.

І ледь вступив цей Деспот до Сучави, як повідомили його, що нечестивець знову зібрав військо і хоче прийти. Почувши таке, Деспот повернувся і пішов на нього, і вдруге зiйшлися в бою, і ще раз розбив його, і тисячу турок, що, їх він привів з Аккерману, щоб підсобили йому. Після цього на великих radoщах повернувся і прибув до міста Сучави – столиці своєї, і залишив усіх вельмож і князів, поставивши інших над усіма володіннями, а які впокорилися – їм повернув їхні володіння. Звільнив коменданта фортеці Хотин, і натомість одного *франка* призначив у фортецю на прізвище Писоцький. І в інших містах та фортецях, які були, у тій країні, всю владу поміняв, і на місце валахів понаставляв латинців. І після цього став правити, і вирядив до турка (посланців), аби привезли підтвердження на сплату йому *хараджу*³¹ за цей перший рік, а далі, як Господь дасть так і буде, бо безліч прав має він на цю країну, тож Господь Бог допоможе йому своєю могутністю. І людинолюбному Христосові навіки слава, амен.

Благаю всіх помолитися Богові аби настановив непутящих. Ледачих задля добра і охочих до зла, поблажливих і знедолених, і недосвідчених благаю згадати Бога, але не винить мене у написаному, заради Бога, що чорнило моє негодяще.

І як поперед ми вже писали у цій книзі про переслідування і утиски, і спустошення серед блаженного вірменського люду нашого, коли (його) силоміць відвернули й віри позбавили, і церкви поруйнували дощенту, і начиння церковне пограбували, і все це чинилося з наказу того нечестивця Александра, і не спроможний зараз я описати їхню сваволу і беззаконня. Тож людинолюбний і милосердний Бог наслав на нього покару, щоб за дванадцять днів пропали вони і розвіялися, наче дим від вогню, і хоча за якийсь час ті нечестивці знову постали наче кедри ліванські, та зрештою зникли, ніби порохнява, підхоплена вітровієм. Хвала і слава за це Богові. І плем'я блаженне Лусаворіча³² від великого до малого втішилися Божою ласкою, яку дарував їм Господь Бог для втіхи, коли побачили своїх ворогів повергнутими і змушеними утікати, і оселі їхні поруйнованими. І за велінням Божим цей богочестивий Деспот став владарювати у цій країні. Й повернув вірменам, дарував їм їхні закони, щоб жили за вірменськими законами сміливо і щоб ніхто їм нічого не казав або звинувачував, а хто звинувачуватиме вірмен або дорікатиме з приводу звичаїв їхніх, той...³³ на горло скараний буде.

1562. Року вірменського 1010. 13 листопада. Слава Богові Отцю безсмертному, і Синові Отця Єдинородному, і Св. Духові Бога праведного.

1562. Року вірменського 1011. П'ятнадцятого серпня в суботу, в день свята уславленої і пречудової Богоматері Пресвятої Діви Богородиці. Цей герцог на ім'я Деспот, який став владарювати над тією варварською країною волохів, якого всемогутній Бог своїм людинолюбством поставив на володіння його, аж до глибокої старості

непохитно і непорушно, задля блаженного і гнобленого лагідного люду вірменського, аби в мирі та спокої вів життя своє за гайказянськими і яфетськими звичаями³⁴, встановленими вітцем їхнім Святим Григором Вірменським святим Лусаворічем. У вищезгаданий нами день за велінням Божим і велінням імператора християнського своє правління скріпив короною й повінчаний був, як належить помазану, вінцем королівським, і в той же день проголосив, щоб кожен королем величав його, чого ніхто ніколи й не чув у цій країні, від прадавніх правителів і аж до нього, не маючи на те підстав ні від предків своїх, ні від батьків; хоча і називав він себе князівським сином, але не було про те достеменно відомо і перевірено, як буває син коронований на королівство, як усталено це між королів, коли від сина до сина, з роду в рід вінчали кожного у свій час, а цей своєю владною волею і високим наказом рукопоклав і був утверджений волею всемогутнього царя небесного, хай дарує йому Господь Ісус мирне життя, і десниця всемогутнього Бога охороняє його, вирятує його від усіх його ворогів і рук ненависних, і утвердиться він у своєму володінні непохитно, дбаючи про благодать Божу і добро Боже для всіх народів, надто для блаженного люду вірменського, аби хоч трохи перепочив він від утисків та переслідувань, яких зазнав від беззаконників та невірних, що суть лжехристияни, нечестивців волохів, якими є македонці та арії.

1562. Року вірменського 1011. Один руський *ішхан князь Вишиновський*³⁵ раз відступився від короля, повстав і перейшов до турецького *хондикара*, і повернувся знову, як про це вже попереду описано нами тут в його історії, і нічого злого не заподіяв йому король, а навпаки повернув йому увесь край, скільки (той) мав замків і сіл. Невдовзі по тому *князь* знову збунтувався і втік до *князя* Московії, і недовгий час пробувши в нього, знову повернувся через два роки у свої краї, і благочестивий король Зикмунд нічого лихого не заподіяв йому. Але не гарно те, що він двічі набрехав і відхилився од короля, а їхньому всьому народові властиво відступатися, що вони самі ж і осуджують. Про це ось стільки.

1562. Року вірменського 1011. 18 грудня. На другому році свого правління Деспот відкинувся од Ласького і порушив свою клятву, якою безліч разів присягався йому на Христовому Розп'ятті, коли обіцяв йому на знак подяки (передати) у володіння половину своєї країни. Стільки зробив для нього *Пан Ласький*, про що вже ми тут попередньо писали, що вірні читачі можуть уявити, ким був *Пан Ласький*. А він, мов бунтівник якийсь, відступився од нього і забрав у нього Хотинську фортецю, і Писоцького, який під владою Ласького сидів у фортеці, вигнав, і волохів поставив під своїм началом. І цей його бунт знак на погибель, на яку він сам себе засудив.

1563. Року вірменського 1012. 13 липня. Руський *князь Вишневецький* пішов на Валахію, аби стати там господарем, і при собі мав 3 000 душ комонного війська. І невірне плем'я волохів дозволило йому ввійти і дістатися Сучави, і пробув там два тижні, і заповзявся (він) вигнати Деспота з фортеці, щоб замість нього самому бути господарем. А Деспот цей йому не скорився, а заблагав у нього перемир'я, щоб відпустив його піти, куди забажає, а він зовсім не зважив на його прохання, а заповзявся схопити його і вбити. А тоді ще прибуло нечестивого племені волохів і напали вони на *князя*, і розбили все його військо дощенту, а самого *Вишневецького* схопили живцем, а з ним ще й Писоцького та багатьох інших, деяким повідтинали носи та вуха, а деяких разом з *князем* та Писоцьким повезли закутими до *хондикара*. Й ось так пропав він нізачо, а разом із собою і всіх занапастив.

А коли невірне плем'я волохів захотіло вбити Деспота, він вирвався і втік до Сучавської фортеці і зачинився там. А ці нечестивці вибрали з-поміж себе якогось чоловіка на ім'я Томша³⁶, що був слугою підлим у Деспота і замість нього поставили господарем усієї країни, і протягом трьох місяців не могли заподіяти якоїсь шкоди

Деспотові, а навпаки – багатьох невірних повбивав з фортеці Деспот, бо мав при собі у фортеці 500 чоловік, які втекли разом з ним і зосередилися у фортеці. А цей мерзенний Томша, не маючи ні честі, ні совісті, багатьох людей безневинних стратив лютою смертю, поміж яких був священник один *Гованес* на прізвисько *Цурк-так*³⁷, і його безневинного наказав повісити на шибениці, і *войта* вірменського, на ім'я *Хачерес*, чоловіка доброго і безневинного, і його повісив з ним, і трьох жінок-вірменок разом з їхніми дітьми наказав повісити, осудивши незаконно і несправедливо. Тож нехай Господь воздасть злом за зло і помститься йому за їхню безневинну кров.

Потім *ішхан* один на ім'я *Ласту* (Ласький), історія якого була вже викладена в цій книзі, як Деспот у нього усе забрав, і він, коли почув про пригоду з Деспотом, поспішно з'явився із військом у Кам'янець, але не багато було у нього війська, і терпляче чекав два місяці, поки набере більше війська, відтак вступив в цю варварську країну з малим військом. А нечестиві волохи, численні як та сарана, поки Ласький діставався Сучави, повідомили йому про звістку, що Деспота вбито, і коли він довідався про це, не пішов далі й полишив країну, не завдавши шкоди.

1564. Року 1013. Нечестивий і негідний *Олекшантр*, який утік до Туреччини, пробув там два роки. Коли цей поганець Томша власноруч убив Деспота, дісталася ця вістка до *Алекшантра*, що жив тоді в Туреччині, і він відразу ж з'явився до *хондикара* й через сина *хондикара* заходився благати, аби той ще раз посадив його правити у Волощині³⁸, і *хондикар*, зваживши на синове прохання, наказав йому йти й сісти там господарем. І коли він дійшов до Браїлу на березі Дунаю, направив послання до нечестивця Томши і всіх бояр, мовляв, ось прийшов я, виходьте стрічати мене, як вашого *парона*. А вони йому на те відповіли, що нам ти непотрібний і не хоче тебе країна мати за *парона*, звідки прийшов – туди й повертайся. І він ще раз звернувся до *хондикара*, що волоські вельможі не бажають аби він правив, а *хондикар* наказав *Датрі*³⁹, щоб прибув зі своєю кіннотою, взяв і посадив його господарем. І прийшов *Датрі хан* з 50 000 вершників, і взяв того нечестивця *Алекшантра*, і привів у країну, і посадив на владарювання, а сам повернувся, захопивши численних бранців і велику кількість худоби всякої: корів і овець, коней і табуни молодняка – силу силенну всього, чи не половину добра всього краю, і людей забрав із собою, бо той пообіцяв чванливому *Датрі ханові*, скільки зможеш полону захопити і забрати з собою, на те твоя воля, лише посади мене на владарювання. І коли татари увійшли до країни, він – цей другий *парон* Томша – захотів виступити проти татар і вступити з ними у бій, та його *ішхани* не відгукнулися на заклик Томші й не стали воювати і, полишивши свою країну втекли до *Бучача* в німецькі землі⁴⁰, зі всім своїм добром, з дружинами і родинами, і з дітьми, але коли б вони стали до бою з *Датрі*, то зуміли б здолати татар. І коли прибули до вищеназваного міста *Бучача*, володар цього міста забрав у них все, що вони при собі мали і посадив їх до фортеці, приставивши до них охорону, поки не звідомить про це королеві. І коли повідомили королеві, відразу ж король наказав відвезти всіх до міста *Ілова*⁴¹, тож їх відвезли й замкнули у фортеці. Потім прибув до короля від *хондикара* по них *чавуш*⁴², щоб передали їх йому живими, аби він доправив їх до *хондикара*. А король не забажав, бо не було таких законів у королівстві, щоб таких злочинців видавати живими за межі німецької землі, отож наказав відтяти їм голови у місті *Ілові*, щоб *чавуш* побачив на власні очі, що й учинили згідно королівського наказу: 28 квітня в п'ятницю відтяли голову тому нечестивцю Томші, що був *ішханом* Валахії, а з ним – і його вельможам: один з них на ім'я *Моцок*, а ще *Спанчок*, що були раніше *паронами*, і був той *Моцок* собою здоровенним, як гора м'яса – *Голіаф*, й ось так сконали вони лютою смертю, як того і заслужили. І тільки тоді той *Олекшантр* утвердився на владарюванні. І якось в одну з неділь скликав він до *Асбазару*⁴³ усіх вельмож до себе на бенкет, щоб йому були

співтрапезниками, і, увівши їх в оману, вирізав їх немилосердно, як того вони заслужили, і було їх 47, і кожен – великий *ішхан*, а решту віддав до рук турок⁴⁴, аби сконнали вони лютою смертю.

1564. Року 1013. Наш добродійний король Зикмунд Акустос направив *елчі*⁴⁵ до турецького *хондикара* – князя одного на ім'я Язловецький і рушив той посольством до сина хондикара, і більше аніж зазвичай був ушанований і обдарований, і безліку дарунків передали батько і син в *Котай*⁴⁶, туди морем сім днів дороги.

1565. Року 1014. Цього року один з *паронів* Волощини прибув до нашої країни, і волохи захотіли поставити його на *паронство*, але людей було в нього небагато, і поки він хотів проїхати до Волощини, один великий *ішхан пан Гартурд* напав на нього і схопив його, і закутим привіз до короля Зикмунда Августа, і король тортурами забив його. І був він достеменно сином *парона Штефана*, бо й знак на ньому виявили.

1566. Року 1015, місяця вересня 25. *Хондикар* турецький помер серед війська свого, коли рушив на християн, на землю *франків*, на славетне і відоме місто велике і могутнє, що зветься *Віатня*⁴⁷, а по-турецьки *Печ*, а що двічі вже підступав і нічого не міг вдіяти, то пішов утретє, й запрягся він: або місто захопить, або ж помре, тож і справдилося його віщування, яке вихопилося з його вуст. І правив він 47 років. А замість нього трон посів його син на ім'я Султан Селім⁴⁸.

1567. Року 1016, 1 жовтня. Прийшов татарин у *Країну русів*⁴⁹ на землі біля Хмельника, і було невірних тисяча душ, а *франків*, що зветься *ілахами*, було близько 600, і за головного у них був Струс – *староста Хмельника*, і були з ним інші *ішхани* з їхніми полками⁵⁰, серед них *Олександр* брат *воєводи Хоружого* та інші сотники. І коли пішли на татарина – забили близько 600 їхніх мужів – дужих та хоробрих воїнів, потім залишки невірних згуртувалися й удруге напали на *франків*, а ті були розпорошені й не зібрані до купи, і кинулися втікати, а нечестиві татари кинулися за ними й наздогнали Струса – очільника війська і вбили його, а також інших хоробрих і відважних воїнів, і полонили живих 80 душ, решта ж розбіглися, а вони рушили й самі полишили країну.

1568. Року вірменського 1016, 20 грудня. На іновірне Різдво наскочив татарин з численним з військом, дехто казав, що 40 000, й увійшли на Поділля, і весь край, і міста, і села пограбували й забрали в полон, і добро всіляке, овець і корів, і хліб увесь попалили. І два тижні гасали невірні краєм, і жоден з них не згинув, бо князі наші й вельможі легкодухі зробилися, кволі в руках і ногах, охочіші поїсти, випити й поп'янствувати, убити один одного й напакостити, аніж ворога наздогнати або здолати його. Отож і сам *войвода Руський*, званий *Хоронжим*, удався до втечі, ускачив до фортеці і зачинився, там з двома синами своїми та іншими вельможами, а простолюд весь залишили на поталу ворогові, щоб грабували і в полон забирали, та й самі вони заледве в полон не потрапили, коли б на день пізніше спохопилися, Бог всемогутній було вже передав їх до рук (татар), але так і не віддав, бо все милостивий і благосний. І захопили полону близько 30 000, а то й більше.

1568. Року 1017. Напало плем'я нечестиве і невірне татарське й безліч міст і сіл поруйнувало та полонило, а знатний *ішхан* один на ім'я Ласький, узяв з собою війська не так багато, десь близько 5 000, й рушив слідом, і наздогнав і розбив татарина, і безліку полону визволив та награбованого добра повернув. Але від рук татарських загинуло трохи й тих вершників, що були з ним, бо значно більше було невірних, аніж їх. Та це й не дивно, бо на те й війна, і якщо хто її торкнеться, то цього не оминути. Тож нехай Бог все залагодить на добре й дарує силу християнам.

1572. Року 1020. 18 вересня в понеділок. З Волощини прибув до Кам'янця парон, що зветься *Боктан-войвода*⁵¹, ще зовсім юний, літ сімнадцяти, але гожий на зріст, і з виду гарний, і пробув три дні в місті, і зупинився в будинку Карабчовського, й *ішхан* міста, тобто, *староста* Потоцький прийняв його з великими почестями й шанобою, і вшанували його також у Вірменському суді, й великий бенкет влаштували з різноманітними наїдками й напоями. І звеселили (йому) серце всілякими піснями й музикою. І цю всю шану явили йому тому, що було розпорядження та веління від короля Зикмунда, якщо куди йому забажається вирушити в цьому королівстві, на те його воля й ніхто з людей не мав йому перечити. І при від'їзді з міста, влаштували йому пишні проводи, і прибув він до Хотина, а поїхав туди, полишивши країну і столицю свого володіння, бо мав підозру, що його вельможі готуються вбити, як завжди поміж них буває, отож через це він зупинився в Хотині. І, прогнавши від себе своїх *ішханів*, бо не довіряв їм, він оточив себе *ілахами*, і подорожував з ними, і вони піклувалися про всі його потреби. І пробув таким чином в Хотині чотири місяці, а потім туди прибули його вельможі та єпископ їхній, і присяглися (вони йому) тричі, що ніякої змови не мають, і потім усі разом вирушили до його столиці, де він завжди перебував, яка зветься Ясси.

1572. Року 1021. *Парон* Валахії *Бокдан-войвода* і його брат Петро полишили свою країну й прибули до цієї *Країни ілахів*, і пробули недовгий час, потім забажали знову повернутися до своєї країни, а вельможі Валахії⁵² не прийняли їх, і привели від турецького *хондикара* для себе іншого господаря на ім'я *Йон*⁵³, що перебував якийсь час у Москві. І коли побачили таке двоє братів, що лишилися вони ні з чим, вирішили звернутися до *зоравара*⁵⁴ Язловецького, щоб допоміг їм, вирядив з ними кінне військо і поновив їхнє владарювання, й пообіцяли йому винагороди великі. І той наказав своїм сотникам, щоб виступили із своїми полками й увійшли до Волощини, й повезли їх, посадили на їхнє владарювання. А коли вони зайшли туди, то тамтешні (вельможі) зібралися й повстали, і вирядили навстріч їм кінноту, і не дозволили посадити аби вони правили, і було багато втрат з обох сторін – цих і тих, бо затято билися між собою, а з волохами були ще й турки. І тоді повернулися назад ні з чим і разом з ними прибули в наш край і вигнанці. І той *парон Іван*⁵⁵ багатьох ішханів та вельмож Волощини понизив лютою смертю, як колись бувало у язичницькі часи. І тоді спалили дотла Хотин. І на чолі війська стояв *войвода* Подільський.

1574. Року 1013, 20 березня в піст. Сталося так, що до Волощини привели нового *парона* замість попереднього, і коли почув таке *парон* Волощини, який зветься *Івон-войвода*, він спішно скликав своє військо і рушив супроти ворогів, і зустрів їх у *Мінданській країні*⁵⁶, заставши тих зненацька коли вони саме повсідалися обідати⁵⁷. І напав він на них, і побив, і втекли ті в Браїл, і зачинився у фортеці той новий *парон*. А цей старий *парон* Івон розгнівався і проїнявся люттям, і прийшов у Браїл, і місто усе спалив і пограбував, а міщан – кого замордував, кого в Дунаї⁵⁸ утопив безжально, навіть дітей малих, і, захопивши все добро, що було в краю і в місті, повернувся до себе. Тоді турки, що були там, зібралися і пішли на нього, і убили 2000 чоловік. Та й сповістили *хондикару*, що *парон богданський*⁵⁹ став тобі *хаїн*⁶⁰ і зрадив тебе, і відвернувся, і стільки лиха вчинив і шкоди заподіяв. І *хондикар*, мов той лютий звір, у великому гніві та люті, наказав своїм полководцям і Дадрі-ханові, щоб виступили супроти *парона Волощини*, і країну всю без жалю сплюндрували. І сам Дадрі-хан разом із своїми сімома синами і численними вершниками, й турецькі *санджахи*⁶¹, зібравшись до купи в одному місці, увійшли до країни і всю країну спопелили, і вирізали, і в полон забрали, і здобич захопили – людей та худобу, і нічого не лишилося по них, і лише *Сечов* та *Серат* уникли цього, а решта дісталася невірним, через море гріхів наших. І самого *парона* Івона схопили живого і стратили лютою смертю.

Відтак знову привели й посадили правити країною того *парона*, що його приводили перед Івоном. Про це ось стільки.

1574. Року 1023. Помер турецький *хондикар* султан Селім, натішившись дев'ятьма роками правління, замість нього сів його син султан Мурад.

1574. Року 1023. У Стамбулі упокоївся в Бозі *Тер* Грікор єпископ, той що Ванеці, який, маючи на львів'ян образ, полишив цей край, і перебував він єпископом 22 роки, і очолював катедру в цих краях – в *Лові* та Кам'янці.

1575. Року 1024, 12 жовтня, вівторок. Напали на місто Кам'янець татари й кружляли нечестивці довкола міста, і попалили села всі – Довжок і Новоселицю, і Кубачів⁶², і вірменську церкву святого Лусаворіча, і багато інших сіл, міщани швидко заховалися у фортеці та поховалися по довколишніх горах, і тільки *лучники*⁶³ нишпорили містом без остраху та ляку. Деякі дійшли аж до Львова і насилу врятувалося місто, бо навіть гарматами не могли відігнати їх, а тоді подалися довкруг *Лова*, і весь навколишній край спалили вогнем, від *Лова* і до Кам'янця не було такого місця чи поселення, щоб вони його поминули. І захопили людей та худобу, що було – геть усе вимели, забрали з краю все добро, і так аж до Луцька: Литовський край, і Волинський край, і Подільський край – скільки могли до рук захопили – все забрали, без числа і ліку. А тоді вирушили собі, і перейшли *Турлун* нижче Хотина, неушкоджені зі всім полоном та здобиччю перейшли на той бік річки, та так і подалися собі нечестиві, не боячись нікого й не остерігаючись. І такого нечуваного зухвальства від поганців не було відколи стоїть місто Кам'янець, щоб отак у місті (всі) сиділи в сум'ятті й тривозі, полишити все напризволяще, щоб усі, як один, тремтіли, і щоб ніхто з *ішханів* чи вельмож бодай якусь спритність чи кмітливість, чи хоч трохи відваги не проявив, щоб напасти на нечестивців чи розбити їх, як бувало колись за мужів завзятих, войовничих і хоробрих. Але не треба дивуватися з того, що Господь позбавив їх спромоги, згідно пророцтва Ісаї, вустами якого прорік Господь що “Відтяв Господь в Ізраїля голову й хвіст, велике й мале одного дня, і потрапив люд у полон, оскільки не визнавали Бога вони, і багато з них трупом лягло – зголоднілих без хліба і спраглих без води. Та попри все це, не схаменувся люд, й не попросив помочі Божої, аж поки Він не розгнівався. Через це не порадіє Бог за юнаків їхніх, і вдов їхніх та сиріт не пожаліє, бо лихі вони й погані, а вуста їхні неправду глаголять” і далі згідно писання. Тож тепер збулося (це) пророцтво щодо *ішханів* цієї країни, бо не мали вони злагоди поміж собою, ні честі, ні покори, ні любові Божої у серцях своїх, через що захотів Господь всемогутній покарати країну їхню, й очистити їх від чванства і пихи серед високої влади, через море гріхів наших. Тож нехай Господь Бог дарує їхнім душам тверезість, силу, й мудрість, щоб не знехтували і тим, що їм було явлено, пересторогою від невірних і нечестивих, бо ніколи не було такого, як оце тепер стрялося.

1577. Року 1025. За наказом цього короля приїхало двоє *ішханів*, які зветься *Ревізорі*⁶⁴ й, пробувши два дні в Кам'янці, поїхали.

1577–8. Вірменського року 1026. Цього року прибув до Волощини новий *парон*, ім'я якого *Подіова Івон*⁶⁵, бо колишній *парон Петра* напустив до країни латинців і турків, і мешканці від них зазнавали великих утисків, як колись ізраїльтяни в Єгипті від фараона, тож через це зненавиділи його і не захотіли, щоб він правив. І цей *Подіова Івон* колись бував у країні й, полишивши її подався до *маджрів*, а відтак прибув до *Країни ілахів*, час від часу навідуючи вельмож. І *парони*, таємно направивши йому листи з власними підписами й печатками, запросили його господарем, й на заклик їхній зібрав він 400 козаків⁶⁶ і вступив з ними до *Валахії*, і підступив прямісінько до

Ясс – стольного міста, а попередній *парон* утік з країни, тож він замість нього й почав правувати. Тоді той давніший *парон*, себто – *Петра*, зібрав турок та *міндан* і знову рушив на *Подкову*, і вигнав його з князівського палацу в Ясах, й примусив його утікати, а сам знову посів своє місце. А цього *Подкову*, за наказом короля нашого *Стефаноса*, *войвода* захотів відвезти до короля в кайданах, а той почав благодати *войводу*, щоб дозволив йому з власної волі з'явитися до короля, і він дозволив йому. І коли прибув він до короля, наказав той закувати його в залізні кайдани і взяти під варту, а трохи згодом наказав відтяти у *Лові* йому голову. Тижнів зо два по тому ще один *парон* з козаками вступив до країни, подекували – буцімто брат *Подкови*, і знову підступив до столиці, і вигнав давнішого *парона Петра* з палацу, що був у фортеці і посів його місце, і зачинився у фортеці. І мав із собою 1000 козаків-стрільців⁶⁷, і гармати були у нього. І цей *парон Петр* спантеличений і зневірений не знав, що діяти, й полишив Ясси, де була столиця, і подався собі зі своїм почтом аж поки знову не привів турок і разом з ними заходився воювати проти цього нового господаря, і безліку турок та волохів той понищив⁶⁸. І тривало це два місяці, й безперестанку воювали, і завжди переможеними й битими виявлялися люди цього попереднього *парона*. І внаслідок такої колотнечі великих злигоднів та утисків зазнавали мешканці країни, як вірмени, так і волохи, чиє місто *Асн*⁶⁹ спалили, і весь їхній набуток відняли й пограбували, а їх самих – достойніших із достойних – по-вбивали. А все це через море гріхів наших, тож хай Бог змилостивиться і боронить від такого лиха усю країну від краю до краю, а також і наше місто від краю до краю, звільнить нас від рук поганців – лютих і знавіснілих, і позбавить всіх ворогів наших моці та сили, і винищить їх дощенту. А нам дарує пильність та обачливість, щоб жили ми згідно заповідей його, і дістали ми відпущення гріхів наших і завжди плекали у серцях наших любов і острах до Бога, виконували кожну заповідь щиросердо, праведно і з усією любов'ю до Господа, бо так любо й мило Богові, який воліє, аби всяка людина жила й пізнавала справжню істину. За все це йому слава і хвала во віки віків, амен.

1578. Року вірменського 1027. На Великий піст. Налетіли татари і багато шкоди завдали краю, і безліку людей забрали в полон, і багато прикордонних міст і сіл спалили й пограбували, надто багато чоловіків, жінок та дітей вирізували, бо сталося це в зимові холоди і лежав глибокий сніг тож не могли утекти й порятуватися, і дощенту було спалено місто *Острог* і забрано усе добро, насилу фортецю змогли втримати. А сталося усе це через і безтурботність нашого короля; тож нехай Господь Бог все на добре поверне і порятує нас від рук нехристів і нечестивців, і дарує нам відпущення за наші численні провини.

1578–9. Року 1027. До Кам'янця прибули *гайдуки-маджари*, що належали до почту короля *Стефаноса*, і всі воїни, яких було 800-кінних та піших, і пробувши у місті два тижні, відтак знову повернулися до короля.

1582–3. Року 1031. *Парон* Валахії *Янкул*⁷⁰ сповнився гординою супроти короля *Стефаноса* і, силоміць перехопивши в *чавуша* таємне листування, розпечатав його і прочитав, тож через це за повелінням *хондикара* вигнали його з краю, і прибув він до міста *Лова*, і король *Стефанос* наказав обезголовити його.

1582–3. Року вірменського 1031, місяця листопада. *Парона* Валахії *Петра* позбавили були влади через вищезгаданого *Янкула*, що ублагав *хондикара*, поставити господарем його замість *Петра*, тож *хондикар*, здавшись на це прохання, викликав *Петра* до себе. І коли він прибув до *хондикара*, той наказав спровадити його в *Галан*, а натомість господарем Валахії призначив *Янкула*. А вже по вищеописаній кончині *Янкула*, який, сповнившись гордині супроти короля нашого *Стефаноса*, його таємні

королівські наміри зажадав спізнати, коли було знайдено засіб супроти беззаконня його й клопотання подано до хондикара, щоб увільнив його від влади а натомість поставив Петра, що й було здійснено, той прибув, і посів своє володіння вже втретє.

1583. Року 1032. Один *маджарин* на ім'я Янчи зібрав близько 5 000 козаків і пішов разом з ними, і місто турецького *хондикара* Бендери спалив, і зруйнував фортецю, і людей, які йому траплялись – усіх вирізав, і весь крам, який був, пограбував і овець та худобу і добро всяке. І ті міщани, що вцілили, подалися до *хондикара*, плачучи й голосячи у великому горі, та й повідали йому про своє лихо, і віддав наказ *хондикар* своїм воєначальникам, щоб ті вступили з військом у країну нашого короля. І перейшли вони Дунай, і зупинилися там, чекаючи поки збереться усе військо, але потім перевірили і з'ясували, що без відома короля це вчинено, а все безчинство і смута через того клятого маджарина сталися, і повернулися вони назад в ім'я клятви та миру, укладеного між двома монархами. А той бундючний Янчи згинув спалений.

1586. Року 1034. Став католікосом *Тер* Давит і направив сюди – до країни *франків* *нвірака* *Тера* Григора *варданета*, котрий мав осідок у місті *Анкуріо*, і прибув той до Кам'янця, і *пнвіракував* він, і зачарував людність проповіддю своєю і богослів'ям, за що приймали його з великою шанобою і величанням, і з великою любов'ю виріядили його в дорогу.

1589. Року 1038, місяця серпня. Без ліку й числа налетіло татар, й багато лиха заподіяли Поділля, і підійшли аж до меж *Ілова* та Луцька, й без ліку полону захопили, й не лише селян та жінок а й *ішханів*, вельмож з їхніми дружинами, а ще й овець та худобу, і багато чого попалили, й убили *ішхана* одного *Адруса*, який був мужем відважним і хоробрим, і від'їхали неушкодженими, і повернулися до своїх місць.

1589. Року вірменського 1038, в серпні. Прийшли турки й спопелили місто Снятин, і багато лиха заподіяли і безліч добра захопили, одних людей вирізали, а інших у полон забрали, бо саме був *ярмарок*. А сталося це через неміч і безпечність *ішханів* наших.

1591. Року вірменського 1040. В понеділок на *Вартаварівський піст*⁷¹ *елчі*⁷² Церчка вирушив до *хондикара*.

1591–2. Року вірменського 1040. Король Зикмунд Третій сповнився тривоги через гнів турецького *хондикара* на цю країну, (який) хотів іти війною на нашого короля, зламати мирний договір і клятву, дану ще попередниками, та король наш Зигмунд Третій вірним лишився клятві й послів виріядив до нього – Церчка та Замойського, які поїхали із щедрими дарунками й насилу змогли розвіяти його гнів...⁷³ й поновили колишній мир вічний, що передавався у спадок від предків до предків, від синів до синів. Але застеріг, щоб не завдавали шкоди його країні козаки, не плондрували її, бо коли вони знову вчинять таке, він змінить милість на гнів і розірве (договір. – О. Б.). Ось стільки про це.

1591–2. Року 1040. *Парон* Валахії Петро по своїй волі полишив своє владарування і виїхав з країни, маючи з собою дружину, синів та близько 3 000 воїнів – мадяр та волохів, а також добро своє – золото, срібло, одяг, і худобу – усе забрав із собою. І проїхавши країну нашого короля, подався далі до *Альмані*⁷⁴, до імператора християнського, і дістався туди. Дехто подейкує, що придбав там два міста собі, аби оселитися. А наші *ішхани* безліч утисків учинили йому, віднявши у нього добро його, а він, мовчки страждаючи, віддав їм аби тільки звільнитися від їхніх рук, і поїхав собі.

1591–2 року 1040. Татарський *хан* разом зі своїм братом і численним військом рушив на Московію, й московський князь зі своєю кіннотою виступив проти нечестивих і розгромив їх ущент. І було їх числом до 100 000, а захопив живими безліч *мурзів, султанів*, а безліч простолюду, який там тільки був, у воді потопив, і не лишив у живих нікого. А ішхани цієї країни (Речі Посполитої. – *О. Б.*) не мають досить вправності й хоробрості, щоб розбити їх татар /*О. Б.*/ чи живцем захопити, а коли кого і спіймають з нехристів, то знову повернуть назад за гроші, а ті, прийшовши вдруге, палять їхню країну, їх самих у полон забирають, ішханів, і дружин, і синів, і все добро їхнє вивозять з країни, в тисячу раз більше наживаються на цьому, та ще й глузують з них.

1592. Року 1041. Чоловік один – на ім'я Петро – проголосив себе *пароном* Волощини, і був він сином *парона* Олександра, і довгий час мандрував з країни до країни, від одного короля до іншого, до Кам'янця, зупинившись на недовгий час. А перед ним був там інший *парон* на ім'я Агарон⁷⁵ і безліч мук та утисків обрушив він на Волощину, аж поки чутка про це дійшла *хондикара*. І *хондикар* наказав йому скоріше прибути до нього, і той поїхав. А поки він повернувся, прибули до цього Петра вельможі Волощини серед яких був і *Авак*, і присяглися йому, і взяли, повезли його з собою й посадили на владарювання, і став він правити недовгий час. Аж ось з волі *хондикара* вертається той Агарон *парон*, а з ним ще й *парон* турецький, що зветься *Ага* із своїм військом. І приїхали в Ясси, і захопили живцем *парона* Петра, а ще й *Авака*, який був вірменином – сином *Матея*, і одразу відрізали йому носа, і повезли до *хондикара*, а *Авака* кинули до в'язниці закутого в кайдани, а він утік з в'язниці, і замість нього схопили двох вірмен-відчайдухів – Маркового *Крикора* та Зохнового Симона і кинули до темниці.

1595. Року 1044. Цими днями – 8 березня – великий паводок стався в Кам'янці й завдав великих збитків місту, зірвав двоє воріт, й великої шкоди заподіяв усьому: чи то будівлям, чи городам, чи худобі, і всьому-всьому. І все це через море гріхів наших, та за все це слава і хвала Богові, амен.

І того таки року зібралися докупити козаки, казали, що було їх там близько 20 000, й оружно вступили до Волощини, й безліч шкоди заподіяли, де тільки могли, навіть змусили втекти з країни *парона* Валахії Агарона, й військо розгромили, й попалили, і все чисто пограбували й позабирали, навіть двері вірменської церкви, увійшли всередину, й силу добра забрали: золото, срібло, одяг, коштовний, що зберігалось у вірменській церкві. Й вийшовши з Волощини, дісталися цих країв, великих збитків завдали усім селам довкола Кам'янця, худобі, вівцям, рогатій худобі і хлібам, а невдовзі знову подалися до Волощини, й пішли, й замирилися між собою, присягнувши одне одному, й поєдналися з *пароном*, і рушили на Туреччину, щоб воювати турок. І хай Бог небесний додасть їм сил і наснажить їх... щоб хоч на короткий час знайшли мир християни. І вічна слава Христосові, амен. А за старшин у них – один – Лобода⁷⁶, а другий Наливайко.

1595–6. Року 1044. Помер турецький *хондикар* султан Мурад. І замість нього почав правити його син – султан Махмуд. 21 рік правив Мурад.

1595–6. Року 1044. *Парона* Волощини *Гарона*⁷⁷ позбавили влади і закутого відвезли до Мадярщини.

1595–6. Року 1044. Цього року козаки рушили на Туреччину і багато лиха накоїли – повбивали людей, захопили добра всякого худобу й овець і всяку всячину. А за старших у них були Лобода і Наливайко. А потім Наливайко разом із своїми козаками утік до Мадярщини.

1595–6. Року 1044. Цього року король наш Зикмунд спорядив кінне військо не таке вже й велике, а так тисяч п'ять–шість, і старшим над військом поставлений був *канцлер пан* Замойський. І увійшли вони до Волощини, і дісталися аж до Ясс. А ішханом Волощини замість парона *Гарона* там був пихатий Ризван. Тільки-но він зачув про наближення *канцлера* з військом, не гаючись утік до Мадярщини. Тоді *канцлер* узяв країну під свою руку й осів на три місяці в Цецорі, а тим часом один чоловік – на ім'я Єремія⁷⁸ – став правити країною, і вся країна присягла йому. А за небагато днів за наказом нечестивого нехриста *хондикара* прибув *Татрі-хан* з численним військом, казали, що 80 000, і зажадав воювати з ними. А ті, себто *канцлер* з усім своїм військом, піднесли духом і стали до зброї, з Божою поміччю налаштувалися, виступили проти них і розбили, і було їх небагато – тисяч чотири – п'ять. Як побачив невірний і нечестивий *Татрі-хан*, що його долають, відступив назад, і вирядив тоді посольство аби замиритися. На це *канцлер* дав свою згоду й наказав *Татрі-ханові* з'явитися до нього для перемовин віч-на-віч. І прибув той настрашений вельми й тремтячи, уклав мир і запрягся, скріпивши угодою, що не підніме меча на *Країну ілахів* і не плюндруватиме її землі, не буде, як раніше, грабувати повсякчас і в полон забирати, і палити. Після цього вирушив до себе, а *канцлер* повернувся до своєї країни. І було це великим і дивним чудом господнім Спасителя нашого, що ті прибули з таким великим військом і злякалися війська малого. Як сказано в писанні: повергнутий обернувся в порошок і згинув. Тож слава Цареві безсмертному, який великих применшує а малих возвеличує. Стільки про це.

І не минуло багато днів, як дізнався Ризван про *канцлерове* повернення, рушив з військом на *парона* Волощини, щоб скинути Єремію, котрого *канцлер* залишив там з волоським кінним військом, а при них і *старосту* кам'янецького Потоцького, що верховодив військом, і схопилися вони в битві, розгромили швидко військо Ризвана, а його самого захопили живцем, і привезли до Сучави, і стратили. І було то помстою нашого Господа за кров безневинну, яку пролив той нечестивець. Разом з ним захопили також його великого *ішхана* Калигора. Хотіли, було, і його стратити, та багато скарбів наобіцяв він, аби лиш йому не збавили віку, як дехто казав, два барильця червоних флоринів.

1596–7. Року 1045. Цього року чоловік один на ім'я Наливайко⁷⁹, про якого вже тут нами писалося, і товариш його Лобода згуртували власноруч силу козаків, як дехто казав – 20 000. І походив Наливайко з бідної родини цього міста, і був старшим над козаками, мав славу умілого і хороброго воїна. І почав він коїти великі безчинства і шкоду в краю, лиш де з'являвся – чи в місті, чи в селі, вигублював всіх підряд – чоловіків, жінок, старих і немовлят, вельмож та ішханів, відбираючи їхні будинки та добро. Аж поки дійшла чутка про це до короля, і коли довідався король, зажурився вельми, і наказав вельможам і воєначальникам своїм, щоб рушали не гаючись з військом своїм супроти цих лиходіїв Наливайка та Лободи, і змели їх з лица землі. І вирушили вони, і розгромили їх дощенту, а Лободі відтяли голову його ж таки козаки⁸⁰. Як побачив Наливайко, що рятунку нема, розгубився і сам прийшов до королівського воєводи, а той наказав одразу зняти з нього коштовну одіж, і, закувавши в кайдани, відвезли його до короля, і ось так лихо саме себе занастало а ми всі вивільнилися з їхніх рук.

1597–8. Року 1047. Король Зикмунд вирядив *єлчі* до турецького *хондикара* – *ішхана* одного на ім'я Кульський, що був *старостою* у Барі, який вирушив у великій пишноті, а з ним безліч купців синів *ішханських*, подейкували, щось із 80 возів, кожен червоною *чухою* запнутий, і проїхали вони через наше місто, і дісталися Волощини, і подалися до Сучави, де був волоський *парон* Єремія. І коли зустрілися, прийняв він /Кульського/ вельми люб'язно і обдарував щедро багатими дарунками,

і не відпускав його увесь тиждень, все бенкетували разом їли й пили, під спів пісень усіляких і музику, а тоді попрощалися і рушили далі. І розпорядився *парон* Єремія, щоб кожного дня доставляли їм п'ятеро *яловиць*⁸¹ і тридцять овець, аж поки дістануться Дунаю. Стільки про це.

1600–1. Року 1049. *Мінданський парон* на ім'я Михал⁸² ворогував з *пароном* Волощини Єремією і рушив з численним військом на волоського *парона*, і захопив країну, завдав великої шкоди, а *парона* Волощини прогнав. І прибув той до польських *паронів*, тобто до *войводи* Кульського, аби той допоміг йому і розпочав війну з Михалом. І здолав Михал польське військо, і кинулося воно втікати, а він, громлячи /їх/, дістався аж до Хотина, і загнав їх у річку, що зветься Турлу⁸³, і багато з них потонули. Насилу втекли Кульський, а Михал повернувся до Сучави і став правити. І подався *парон* Волощини Єремія до *канцлера*, що був у цій країні воєначальником, і заходився благодіяти його, щоб рушив із своїм військом на того Михала, і прогнав його з країни. І ступив тоді у Волощину *канцлер* із своїм військом. Коли почув Михал про прихід *канцлера*, одразу полишив країну втечею, й почав переслідувати його *канцлер*, а він заліз на таку стрімку гору, що годі було на неї піднятися, й утік звідти до Мадярщини. А *канцлер* повернувся до *Мінданської країни* і заволодів нею. І посадив там замість Михала Симеона⁸⁴ – брата Єремії, а Єремія знову посів своє владарювання у Сучаві. А *канцлер* повернувся собі й прибув до Кам'янця, а тоді вирушив до короля. А Михал зник без сліду, а разом із ним військо його – яке тільки було.

1605–6. Року 1055. Упокоївся *канцлер* пан Ян Замойський, що був другим після короля, хоробрий і відважний воїн, умілий у битвах, наділений всілякою мудрістю, звияги якого описані вже в цій книзі, аби ви, захотівши дізнатися про його сміливість, могли прочитати. Скільки звершив він подвигів і діянь відважних у цій країні, що зветься *Країною ілахів*, усі вони описані у цій книзі: у Москві, Цецорі, в Печі, коли полонив імператора Максиміліана, і привіз його до короля, так само й *ішханів* можних приводив до ніг короля закованих у кайдани, і військо, яке було, та кавалерію громив він уцент з поміччю всемогутнього Бога, що дарує хоробрість і перемогу вірним слугам, за що хвала йому і слава. Так само і татар, званих *ізмаїлітами*, їх теж громив завжди і перемагав, і переслідував з Божою поміччю, за що йому слава і хвала навіки, амен. І залишив по собі спадкоємця сина свого на ім'я Томас, ще молодого, але у всьому наділеного Богом чеснотами батьківськими. Хай Господь Бог убереже його від усіх підступів ворожих явних і неявних. Амен, амен, і пребуде. І був блаженної пам'яті *канцлер* сімдесяти літ, коли помер.

1605–6. Року 1054. За рік татари нападали на цю країну сім разів. Було це після кончини *канцлера*. І захопили в полон багатьох вельможних *ішханів* з дружинами їхніми і дітьми.

1607. Року 1056. Помер *парон* Волощини Єремія і замість нього поставили його сина *Костянтина*⁸⁵.

1609. Року 1058. Велике і жахливе лихо спіткало *паронів* Волощини: маючи намір убити *парона* Волощини *Костянтина-войводу*, увійшли у змову *ішхани* з єпископом, а він (воєвода) довідався про змову, і наказав схопити єпископа і відтяв йому голову. А єпископ виказав *ішханів*, отож він наказав і їм усім постинати голови. І було їх тридцять і кожен великий *ішхан*.

* * *

1649. Року 1097. Липень місяць. Появилися Хмельницький з Кривоносом, стільки втрат зазнала Польща, скількох татар у полон забрали! Як підійшли вони всі до

Львова, зачинився Львів, і шість тижнів злигодні тривали, одну хлібину купували за один *золотий*, потім з Божої милості, домовився (Хмельницький. – О. Б.) з райцями міста: 100 000 золотих дасте мені, аби я вас не чіпав. Побачили міщани, що справа може на гірше обернутися, із усіх церков хрести, прикраси, *мосранця* (?), срібні підсвічники позбирали, і було чимало міщан, які повтікали, розбили їхні *склети* і позабирали крам, і, склавши все це, передали через *Клайвацника* Хмельницькому, тоді він полишив Львів і пішов собі далі. Стільки горя випало нам через море гріхів наших. Дай, Боже, щоб усе це добром скінчилося, амен.

1650. Року 1098, 18 серпня в суботу ввечері. Польський король Казимір прибув до Львова, о 24 *години*⁸⁶, ніхто не завважив його. А наступного дня в неділю він до церкви пішов привселюдно, і всі, побачивши, його, подивувалися. Адже наші вірмени так готувалися, щоб зустріти короля і урочисто вшанувати. А він не захотів (щоб зустрічали його), і нишком увійшов собі до Львова, бо знав, що через море гріхів наших розгнівався Бог на поляків. Козацький народ стільки крові пролив, аж поки мудрий, благочинний король наш Казимір перемир'я з ними уклав⁸⁷, а все це через глупство (дурість) паронів наших сталося. Боже, один день короля умнож тисячекратно, амен.

¹ У тогочасних вірменських літописах франками називали як європейців узагалі, так і поляків зокрема.

² Вітовт – Великий князь литовський (1392–1430). Тут і далі курсивом передається написання відповідно до публікації Г. Алішана.

³ В літописі вжито слово “*րիշխուն*”, що перекладається також як столиця.

⁴ В тексті *տաճրկրի*

⁵ Стефан III Великий (?–1504), господар Молдавії з 1457 р.

⁶ Це сталося 1484 р. Див. наступний запис.

⁷ В тексті *Օլշիւի երկիր*.

⁸ В тексті *հըրկիւն արիւն*.

⁹ Ян Ольбрехт – польський король в 1492–1501рр.

¹⁰ Частка *Тер* (букв. господар, пан, – пор. укр. *панотець*) вживається у вірмен перед іменем духовної особи.

¹¹ *Нвірак* (вірм) – посланець, представник. Тут уповноважені католикоса для збирання пожертв.

¹² Князь Костянтин Іванович Острозький (бл. 1460–1530), Великий гетьман литовський (1497–1500, 1507–1530), староста брацлавський, звенигородський і вінницький.

¹³ Вартавар – вірменське народне літнє свято, яке відзначають на 98 день після Великодня.

¹⁴ 2 серпня 1519 р. татарська орда розбила під Сокалем польсько-литовсько-руське військо під проводом князя Костянтина Острозького, великого гетьмана Литовського.

¹⁵ Султан Сулейман I Пишний (1495–1566) з династії Османів, за якого Оттоманська Порта досягла свого найбільшого розквіту. 1530 р. його дружиною стала українка Настя Лісовська, знана в Європі як Роксолана.

¹⁶ *Хондикар* – спотворена форма від перського *худавандітар* – самодержець, падишах, султан.

¹⁷ Йдеться про відомий бій під Ольшаницею (Битва під Каневом) 27 січня 1527 р. – одну з найбільших перемог над татарами русько-литовського війська під проводом князя Костянтина Острозького 27 січня 1527 року. Татари (від 34 до 40 тисяч) вдерлися на Полісся, дійшовши аж до Пинська. Коли ж верталися з ясиром, князь Костянтин несподівано напав на них під Ольшаницею на Київщині над річкою Гороховаткою, притокою Росі (тепер Рокитнянський р-н Київської обл.). Загинуло 24 тисячі татар, близько семисот захопили в полон, було визволено 40 тисяч бранців. За цю перемогу Острозького величали верховним вождем “*summus cum Tataris belli gerendi imperator*”. Розгромивши татар під Ольшаницею, князь

Костянтин ніби помстився їм за прикру Сокальську поразку. Щодо топоніму “*Керорман*”, то, очевидно, помилка вкралася при переписуванні, а автор, скоріш за все, мав на увазі Київ, згадуваний у вірменських давніх пам’ятках як *Манкерман*. Адже якщо врахувати, що миля дорівнювала на той час приблизно 10,6 км, а велика миля – 12 км, то вказані 5 миль загалом відповідають відстані від місцевості, де сталася битва, до Києва.

¹⁸ В тексті – Ի Օրշիւսց Էրվիրի.

¹⁹ *Парон* (вірм.) – пан, від *барон*. У вірменських літописах *паронами* називали також господарів Молдавії та Волощини.

²⁰ Петро Рареш – молдавський господар в 1527–1538 рр.

²¹ Бернард Претвич – барський староста, у 1540–1550-х рр. організував прикордонну службу на Поділлі, разом з козаками неодноразово здійснював походи на Білгород, Очаків, Аккерман. Прославився своєю боротьбою проти татарських набігів.

²² Стефан VI Рареш, молдавський господар в 1551–1552 рр.

²³ Деспот Воде, молдавський господар в 1561–1563 рр., перший іноземець на молдавському престолі. За підтримки Габсбургів і польського магната Ольбрехта Ласького Іоні II Якубу Геракліту вдалося 18 листопада 1561 р. розбити у битві при Вербі (Сучава) молдавського господаря Олександра Лупушняну. Деспот Воде був першим протестантом серед європейських володарів.

²⁴ Фердинанд I (1503–1564) – імператор Священної Римської імперії у 1556–1564 роках. Король Німеччини, Угорщини, Богемії, Далмації, Хорватії, Славонії, Рами, Сербії, Галичини, Володимерії, Болгарії.

Походив з династії Габсбургів, його обрано імператором після зречення його брата Карла V.

²⁵ Олександр IV Лупушняну (р. н. невідомий – 5.05.1565), господар Молдавії (1552–1561, 1564–1568).

²⁶ Єжи (Юрій) Язловецький – великий коронний гетьман (1569–1575), гетьман польний (1569), подільський воєвода (1567), воєвода руський (1569), каштелян кам’янецький (1564).

²⁷ Ольбрехт Ласький (1536–1605), воєвода серадський (1566), польський магнат і авантюрист, який підбив Дм. Вишневецького на козацький похід у Молдавію, згодом і сам претендуючи на господарський трон.

²⁸ *Турлу* – тюркська назва р. Дністер.

²⁹ Так апостол Павло називає диявола (2 кор.6:15).

³⁰ В тексті – րքրք.

³¹ *Харадж* (*тур.*) – податок з немусульман, який платили Туреччині її васали.

³² Григор Лусаворіч – Св. Григорій Просвітитель – засновник християнства у Вірменії (бл. 252–326) – святий Вірменської Апостольської Церкви, а також Православних, Римсько-Католицької та Вірменської Католицької церков. Перший єпископ і просвітитель Вірменії. Походив із знатного парфянського роду.

³³ Пошкоджена сторінка, слово не прочитується (пояснення Г. Алішана).

³⁴ Гайказянський, тобто, вірменський, який походить від прабатька вірмен Гайка. Яфетида – потомки біблейського Йафета, одного з трьох синів Ноя. До них, зазвичай, відносять народи Європи і Північно-Східної Азії (індоєвропейські, уральські, алтайські та сіно-кавказькі народи).

³⁵ Дмитро Вишневецький (? – 1563 р.) – військовий і політичний діяч, козацький гетьман, походив із старовинного українського князівського роду з Волині, що брав свій початок від Гедиміновичів. У 1550-х рр., як черкаський і канівський староста, доклав зусиль для оборони південного степового порубіжжя. Спорудив на острові Мала Хортиця фортецю, що передувала Запорізькій Січі. 1556 р. на чолі козацького загону він взяв участь у поході московського війська на Крим, а 1558 р., офіційно вступивши на службу до Івана IV, очолив новий похід і дістався самого Перекопа. Повернувшись 1561 р. у польсько-литовське підданство, Дм. Вишневецький із козаками втрутився у міжусобну боротьбу молдавських феодалів, але 1563 р. потрапив у полон і був виданий турецькому султанові. У фольклорній традиції ототожнюється з легендарним козаком Байдою.

³⁶ Стефан VII Томша (помер 1564) – господар Молдавського князівства в 1563–1564 рр. 1563 р. очолив змову молдавських бояр проти господаря Деспота Воде.

³⁷ Буквально, *кривошапка* (вірм.).

³⁸ Вірменські літописці назву Օլախաց або Օլախի երկիր (Волощина) часто вживають і щодо Молдавського князівства.

³⁹ Татарському ханові, – примітка Г. Алішана.

⁴⁰ Ի Նեախի աշխարհն, тут, в землі, що належали Польщі.

⁴¹ Тобто, Львова.

⁴² Чавуш (тур.) – тут – уповноважений турецького султана.

⁴³ Асбазар – Ясси (пояснення Г. Алішана). Від угорської назви міста – Jaszvasar.

⁴⁴ Ի Տաճկաց ձեռն.

⁴⁵ Елчі (тур.) – посол, представник.

⁴⁶ Кютагія – пояснення Г. Алішана.

⁴⁷ Відень – (пояснення Г. Алішана). Сулейман I помер у ніч із 5 на 6 вересня 1566 року під час облоги угорського міста Сегетвар. Його кончину приховували від війська 40 днів. Тіло султана було доправлено до столиці і поховано поруч з Роксоланою в мавзолі мечеті Сулеймана.

⁴⁸ Селім II П'яниця (1524–1574) – турецький султан (1566–1574). Син султана Сулеймана I і Роксолани. За час його правління в Молдавії 1574 р. вибухнуло антитурецьке повстання, очолюване господарем Івоном Воде Лютим, про яке згадується в цьому літописі і в якому взяли участь українські козаки на чолі з гетьманом І. Свирговським. Прізвисько “П'яниця” набув через надмірне вживання вина. Селім помер в гаремі палацу Топкапи, упавши п'яним до басейну і захлинувшись. Після цього влада перейшла до його сина Мурада III.

⁴⁹ У тексті Ի Տուխաց աշխարհն.

⁵⁰ В літописі слово գուլչ – полк – часто використовується в значенні військового підрозділу взагалі.

⁵¹ Богдан IV Лепушняну (1555–1574), молдавський господар з весни 1568 до лютого 1572. Прийшов до влади ще неповнолітнім. Проводив пропольську політику.

⁵² В тексті Օլախի սեծախեծք.

⁵³ Івоня (Івон) Лютий – син Штефана Воде IV Молодого і вірменки Србугі, за що був названий Івонею Вірменином (?–1574). Молдавський господар з 1571 р. Проводив політику централізації, за підтримки українських козаків розпочав війну з турками за повну незалежність Молдавського князівства. Зазнав поразки через зраду молдавських феодалів.

⁵⁴ Зоравар (вірм.) – воєначальник, полководець.

⁵⁵ Так у рукописі.

⁵⁶ Тобто, в Мунтенії, гористій частині Волощини. Її рівнинна частина зветься Олтенія.

⁵⁷ 24 квітня 1574 молдавсько-козацьке військо у бою під Мокшанами (тепер Румунія) завдало поразки об'єднанім турецько-волоським силам (бл. 100 тис. осіб, за ін. дан. – 60 тис. осіб). Господар Івоня довідався, що вороже військо після тривалого переходу спочиває і напав на ворога з трьох сторін, а з четвертої – гетьман Іван Свєрговський з козаками. Вороже військо було без коней та без зброї і майже все загинуло, пощастило втекти тільки воєводі Петрилу та його братові, які сховалися в Браїловському замку.

⁵⁸ В тексті – Ի Տուխն, за яким слідує роз'яснення Г. Алішана – Դաւնուր գետ, тобто – річка Дунай.

⁵⁹ У тогочасних вірменських літописах мешканців Молдавського князівства називали за іменем її господаря Богдана III Чорного або Кара Бугдана (1504–1517). 1513 р. турки нав'язали йому васальну залежність, а його князівство почали називати Бугданською або Чорно-Бугданською країною чи Богданією або Бугданією, а її мешканців відповідно бугданійцями.

⁶⁰ Хайн (тур.) – ворог.

⁶¹ Санджах (тур.) – воєначальник.

⁶² У тексті: գՏօլչքանն և գՆովախեղցանն և գԳօւոյնչն.

⁶³ У тексті – նեախախք. Лучниками у вірменських літописах називали татар, а ще раніше татаро-монголів.

⁶⁴ Примітка Г. Алішана – րնիչք, – слідчі. Йдеться, очевидно, про королівських уповноважених щодо проведення люстрації, тобто ревізії королівської та іншої маєтності в Польщі.

⁶⁵ Іван Підкова (? – 16.06.1578, Львів) – козацький гетьман, молдавський господар (1577–1578), зведений брат (по матері) господаря Іона Лютого. За переказами, немовлям його врятували від татар і виховали козаки. Був такий сильний, що навіть ламав підкови (за це запорожці прозвали його Підковою). Брав участь у морських походах Самійла Кішки.

